

4. EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL PAISATGE

4. EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL PAISATGE

A la Regió Metropolitana de Barcelona, a l'igual com passa a la resta d'àmbits territorials, no es conserva cap vestigi del paisatge anterior als primers homínids. Fins i tot els sectors que presenten un aspecte més primigeni –els boscos o els espais nus– responen en bona mesura a l'activitat antròpica. Així, avui, les zones muntanyoses amb dominància forestal, ho són a causa d'un abandonament relativament recent de l'activitat agrícola o bé per una gestió forestal tradicional sostinguda; al seu torn, els rocams i les codines –al Garraf o als Cingles de Bertí– responen a una explotació prolongada i secular que ha donat lloc a un empobriment general dels sòls i, al capdavall, a una desaparició total de la cobertura edàfica. Per tant, comprendre el procés històric d'humanització del medi és cabdal per entendre l'aspecte actual del territori.

En aquest capítol abordarem de manera sintètica una llarga seqüència evolutiva; des del paisatge natural dels caçadors recol·lectors de la Cova del Gegant (Sitges) fins al paisatge urbà dels barris obrers dels nuclis del Pla de Barcelona. A cada moment, les dinàmiques evolutives de les activitats humanes han provocat processos de transformació i en conseqüència una successió de diferents paisatges.

El capítol s'estructura per grans períodes històrics i es fixa en els efectes sobre el territori de les maneres de viure o de determinats esdeveniments. Aquesta evolució no va més enllà de l'any 1950, quan els canvis s'acceleraren –sobretot per la urbanització generalitzada a partir dels anys 1960– i es forma el paisatge actual. Aquesta darrera transformació s'analitza als capítols 5 i 9 on es fa referència als efectes i a les dinàmiques recents que expliquen el perquè d'allò que avui percebem del territori.

4.1 El paisatge preromà

Els grups de caçadors i recol·lectors del paleolític (per exemple vers el 53000 aC) que recorrien el territori de Can Deu (Sabadell) o que vivien estacionalment prop del mar a la cova del Gegant (Sitges) poc o gens degueren canviar el paisatge natural. A la plana i al Garraf i a les Muntanyes d'Ordal, per exemple, degueren predominar els boscos de pi roig associats amb roures però també es trobarien aurons, blades, arç i pomeres. Més al nord de l'àmbit territorial creixerien les rouredes amb avellaners, freixes i arços. En aquest paisatge natural dominat per boscos d'ambient humit i temperat també hi hauria espais oberts i àrees d'aiguamolls al llarg de tota la costa. A cadascun d'aquests àmbits trobarien refugi i aliment diferents èquids, cèrvids, bòvids, carnívors i felins.

Les noves maneres de viure i fer de les comunitats agrícoles i ramaderes del neolític degueren provocar petites illes en els espais forestals. Gràcies a l'artifatge s'obtidrien els primers camps de conreu on es plantarien cereals (ordi, blat comú i espelta) i lleguminoses (llenties) els quals s'abandonarien un cop esgotats (al Pla de Barcelona els primers pol·lens de cereals conreats són del voltant del 3150 aC). Entre totes les restes conegudes destaquen les mines de Can Tintorer (Gavà) perquè evidencien una important capacitat transformadora d'aquestes comunitats. També és en aquest moment que, pel fet de ser utilitzats com espais funeraris amb la construcció de túmuls i sepulcres megalítics, moltes formes del relleu (fites, miradors) adopten un significat nou que reforça la seva condició original d'elements de referència. Alguns dolmens destacats són el de la Pedra Gentil (Vallgorguina), el de la Cabana de Moro (la Roca del Vallès), el de la Pedrara (Vilalba Sasserra) o el de la roca d'en Toni (Vilassar de Dalt). El cas de la Pedra Gentil exemplifica la pervivència d'ús fins avui d'aquests punts; concretament, com a lloc de culte (església), de trobada (bruixes) i com a fita (pescadors).

La progressiva major capacitat transformadora de l'home es posa de manifest amb l'aparició d'assentaments urbans estables i fortificats; associats primer a comunitats de l'edat del bronze i després d'ibers. Aquestes últimes comunitats, que a la Regió Metropolitana de Barcelona conformaven el grup dels laietans (nord del Llobregat) i el dels cossetans (sud del Llobregat), situen els poblats en punts culminants i amb una conca visual àmplia la qual cosa els converteix en una nova fita del paisatge. En aquest moment (segles VI aC i I aC), la capacitat transformadora de la societat ibèrica comporta a la rodalia dels diferents assentaments l'aparició de grans àrees on es planten cereals (blat, civada, espelta, mill), lleguminoses (pèsol, llentia, veça), vinya i oliveres. Alguns dels poblats ibèrics més coneguts d'aquest àmbit territorial són Adarró (Vilanova i la Geltrú), Olèrdola (Olèrdola), el puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet), el Calamot (Gavà), Montjuïc (Barcelona), la penya del Moro (Sant Just Desvern), Can Fatjó (Rubí), el turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola), el turó de Montgat

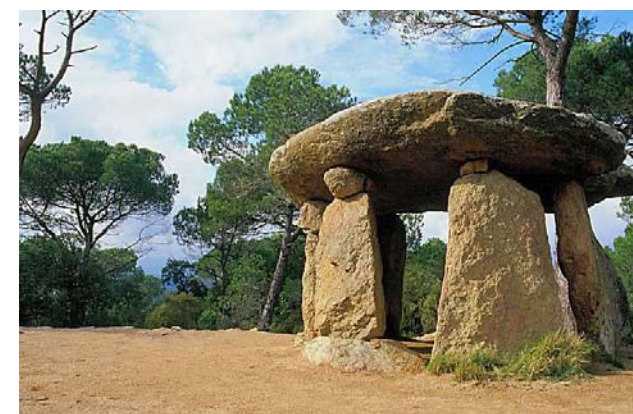

Figura 4.1. Dos megàlits destacats: el dolmen de Pedra Gentil (Vallgorguina, Vallès Oriental) i la roca d'en Toni (Vilassar de Dalt, Maresme). Cultures successives han associat històries màgiques, bruixeria inclosa, a aquests dòlmens, llegendes que han arribat fins a dia d'avui. Fonts: «www.xtec.cat» i «www.poblesdecatalunya.cat» (Consulta 15.03.2008).

(Montgat), el turó d'en Boscà (Badalona), la Torre Roja (Sentmenat), el turó de Burriac (Cabrera de Mar), el turó del Vent (Llinars del Vallès).

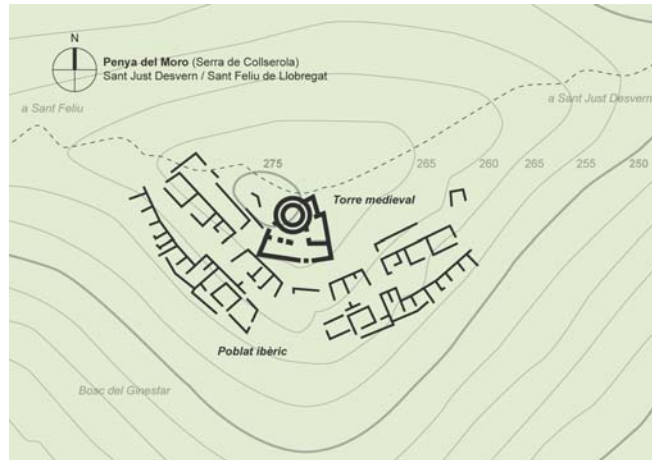

Figura 4.2. Plànol del conjunt del poblament excavat de la penya del Moro (Sant Just Desvern, Baix Llobregat) i imatge de la muralla de dues cases ibèriques. Es tracta d'un dels principals recintes de la regió amb restes d'aquesta cultura, tot i que segurament era de segon rang en comparació amb d'altres de principals com el de Montjuïc. Font: <http://ca.wikipedia.org/wiki/Penya_del_Moro> (Consulta 15.03.2008)

4.2. El paisatge d'època romana

Per dret de conquesta, aquestes terres també queden, a partir del 218 aC, sota control de Roma. Per a facilitar l'explotació dels camps i els boscos, la construcció d'infraestructures i, sobretot, l'obtenció de recursos econòmics els romans ordenen i planifiquen el territori. Les decisions preses comporten una diferent xarxa d'assentaments urbans, una nova distribució parcel·laria i l'organització dels antics camins. El paisatge adquireix per primera vegada una estructura global comuna que s'ha perpetuat fins als nostres dies tot i que no de manera sencera sinó de forma fragmentària. Sobre el que suposa aquest procés de romanització Marta Prevosti (2005: p. 297) considera que «sense menystenir la bona base sobre la qual actuaren els romans, atès el nivell de desenvolupament urbanístic assolit abans de la seva arribada, que sens dubte va facilitar i accelerar notablement la tasca urbanitzadora romana, el contrast entre unes cultures que encara estaven en un estadi protohistòric i una cultura que va crear el dret romà, representa un abisme».

Un dels principals elements sobre el qual es fonamenta la romanització és la ciutat per això se'n tracen de noves adaptant en cada cas un mateix patró. En llocs aturonats i davant de maresmes i aiguamolls es funden al segle I aC Mataró (Iluro) i Badalona (Baetulo) i cap a l'any 13 aC Barcelona (Barcino); a l'interior destaca només el nucli de Terrassa (Egara). Aquests assentaments provoquen

l'abandonament de molts antics poblats ibers. L'actual paisatge urbà d'aquestes poblacions és en bona mesura herència d'aquest passat romà que explica el perquè de l'elecció del lloc així com la direcció dels carrers, l'existència d'una plaça o la presència d'esglésies i catedrals.

Més enllà de les ciutats s'estenia un territori (ager) convenientment dividit en peces quadrangulares (centúries) que incideix en l'organització dels camins i dels límits parcel·laris especialment de les planes. En el cas de Barcelona Josep Maria Palet proposa una divisió que s'estendria com a mínim pel Pla de Barcelona de la qual, per exemple, l'avinguda del Portal de l'Àngel, el passeig de Gràcia i el carrer de la Riera de Sant Miquel coincidirien amb límits orientats en direcció est-oest; per contra, els carrers de Sant Pere més Alt, Comtal o de la Creu Coberta coincidirien amb límits orientats en direcció nord-sud. A la Plana del Penedès, a les Valls de l'Anoia i a la Plana del Vallès també s'han documentat restes de centuriacions.

Un altre dels elements importants són les vil·les que exploten el territori centuriat i comercialitzen els cereals, l'oli i el vi que n'obtenen. Aquestes explotacions agràries, associades amb d'altres de menor entitat (granges, tallers), s'escampen per tot arreu i transformen els espais forestals de les

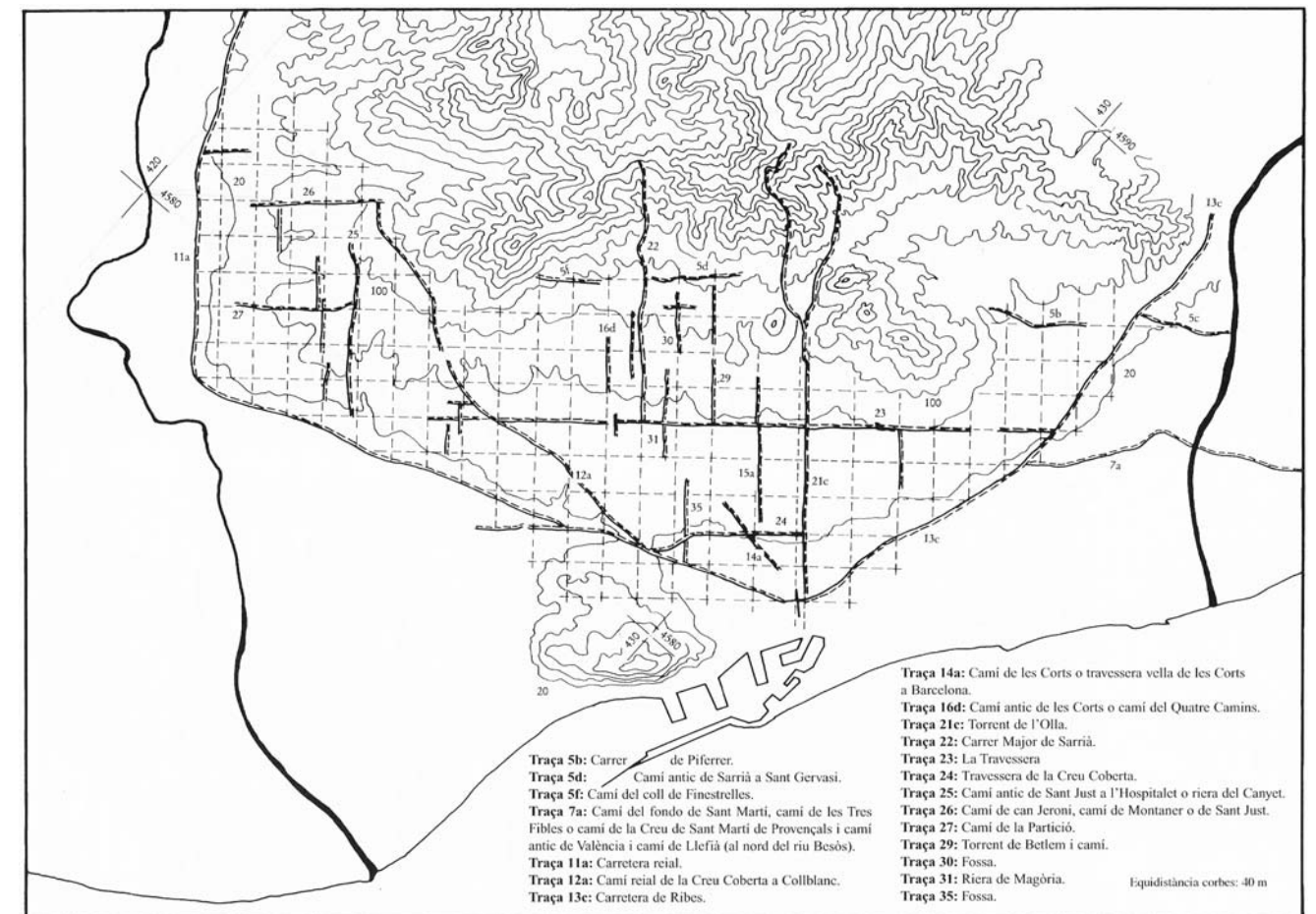

Figura 4.3. Centuriació romana del Pla de Barcelona i xarxa viària associada a la fundació urbana de la BARCINO romana. Font: Palet (1997: p110).

planes en un mosaic de conreus intercalats amb fragments de bosc. Per la seva condició de construccions aïllades esdevenen també fites del paisatge. Alguns exemples destacats de vil·les són la de Torre Llauder (Mataró), la de Can Sent-romà (Tiana), o la de Darró (Vilanova i la Geltrú). Malgrat les transformacions posteriors, els efectes d'aquest model de poblament perduren en el temps fins al punt de ser la llavor d'alguns pobles actuals com ara Cornellà, Gavà, Pallejà i Provençana que porten el nom d'antics propietaris. D'altres, tot i el canvi de nom, tenen un mateix origen i són Sant Boi de Llobregat, Sant Just Desvern, Sant Vicenç dels Horts, Viladecans o Castelldefels.

En relació amb l'organització dels antics camins destaca la construcció de la via Augusta cap a l'any 9 aC que aprofita el pas d'una via anterior anomenada Heraclea. Els principals elements d'aquest camí que avui encara perduren són dos estreps del pont del Diable (Martorell) el qual constituïa una fita que delimitava el territori de la ciutat de Tarragona. Molts dels assentaments urbans actuals deuen el seu origen a aquest camí que es manté en ús, no sense variants puntuals, fins al segle XVIII. Alguns d'aquests assentaments són: Sabadell (*Arragone*), Martorell (*Ad Fines*), o Sant Cugat del Vallès (*Castrum Octavianum*).

Figura 4.4. Una de les quatre portes d'entrada a la muralla romana de BARCINO, la de la plaça Nova, segons un gravat de Moulinier d'inicis del segle XIX (~1820). Avui dia encara és visible al pla de la Catedral. Font: <www.icc.cat> (Consulta 30.03.2008).

4.3. El paisatge prefeudal

De manera progressiva a partir del segle V als assentaments urbans es produeix un significatiu retrocés de les àrees de residència així com l'abandonament o el canvi d'ús de molts espais públics. Aquest procés comporta en algun cas la quasi total desfiguració de la trama urbana original; per exemple a Mataró i Badalona. En el cas de Barcelona, malgrat la situació de decadència, la vida urbana es manté. Això explica que encara avui es puguin reconèixer el *cardo maximus* (carrers Llibreteria i part del Call) i el *decumanus* (carrers del Bisbe i de la Ciutat) d'una trama urbana de fa 20 segles.

A la Vall Baixa del Llobregat i al Pla de Barcelona moltes de les explotacions agràries perduren fins al segle V i algunes fins al VII. Al camp del Baix i Alt Maresme es redueixen i les que continuen s'allunyen de la costa. En general però, aquestes explotacions agràries s'atomitzen en assentaments de menor entitat que continuen sobre el mateix lloc. El mosaic de conreus romà es desfigura amb àrees de pastura. L'anàlisi pol·línica indica que moltes àrees cobertes de bosc es desforesten possiblement per a obtenir prats. De fet, s'ha situat en aquest període l'origen del paisatge actual del Garraf, de roques nues sense cobertura edàfica ni vegetal.

Entre les restes abandonades dels edificis i dels espais públics romans apareixen conjunts episcopals i temples nous que esdevenen unes altres fites del paisatge. Entre aquests conjunts episcopals destaca el de Sant Pere de Terrassa (restaurat el 2004) que està situat en un punt culminant des del qual es domina una extensa plana. El complex el formen una basílica (Santa Maria), un baptisteri, una basílica funerària (Sant Miquel), un tercer temple (Sant Pere), una àrea residencial i un espai funerari.

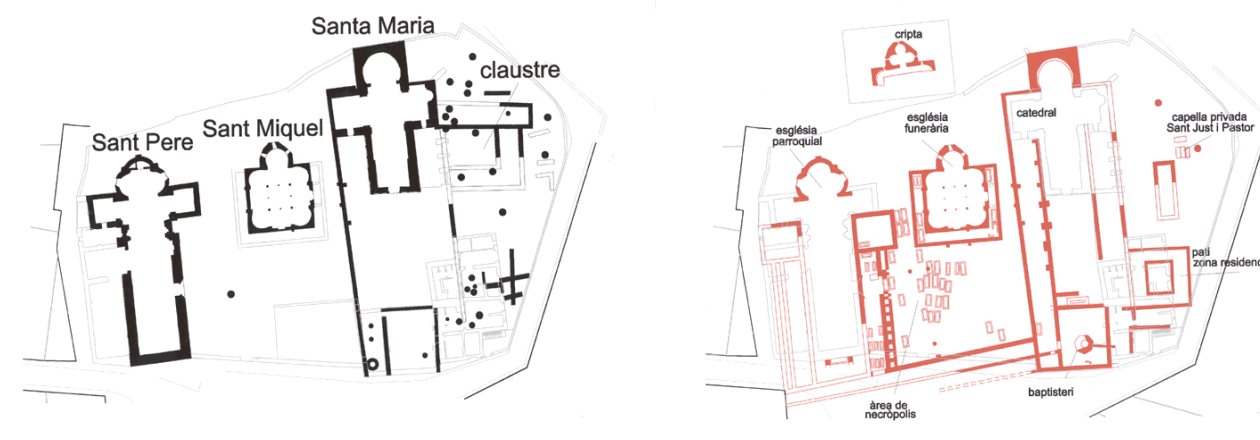

Figura 4.5. Plànols del conjunt de les esglésies de Sant Pere de Terrassa (Vallès Occidental) corresponents a l'època bisbal (~450-714) i a l'època romànica (s. XI-XII), aquest darrer en una configuració força similar a l'actual. Font: <http://www2.terrassa.cat/ajuntament/imcet/cultura/museus/museudeterrassa/esglesies/pla-director/arqueologia.html> (Consulta 30.03.2008)

Amb la conquesta musulmana el paisatge no canvia de manera significativa. Les evidències més clares d'aquest moment es troben només en la toponímia. Tot i que les opinions no són unànimes, a l'àrea del Penedès es consideren una herència d'aquest moment, per exemple, els noms de Garraf, Gelida o Jafre; i al Vallès els de Rifà, Gallifa o Marata.

Per una diferent conjuntura, la conquesta carolíngia primer (segle IX) i la posterior dels comtes (segle X en endavant) exigeix reforçar l'ordre territorial preexistent. Amb aquesta finalitat es construeixen arreu castells i esglésies i es delimiten termes castrals i parròquies fins a conformar, sobretot al Garraf i al Penedès, una xarxa extensa, planificada i coherent sense cap espai fora de control. Aquests elements, que esdevenen unes fites noves del paisatge, enquadren i protegeixen la població però, sobretot, asseguren la continuïtat de l'antic sistema fiscal romà; per això, nombroses famílies es traslladen a viure a redós dels seus murs. És en aquest moment quan es comencen a consolidar molts dels pobles actuals de la Regió Metropolitana de Barcelona.

4.4. El paisatge feudal

Els castells i les esglésies, provoquen l'aparició d'una nova tipologia d'assentaments urbans que, no sense modificacions, han arribat fins als nostres dies. En paraules de Jordi Bolòs (2003: 143), «els pobles són un element del paisatge creat bàsicament arran de la feudalització». Aquests elements provoquen dins els respectius límits castrals i parroquials moviments interns de població que suposen l'abandonament del poblament rural semidispers a favor del concentrat. Segons Maria Soler (2006) es distingeixen els tipus de nuclis següents:

ls pobles castrals que se situen a dins i a fora de les muralles dels castells; això passa vers el 950 en endavant, per exemple, a Subirats, Olèrdola, Gelida i Castellet. Amb el pas del temps aquest patró de poblament decau a favor de les viles de la plana. Alguns nuclis es traslladen muntanya avall com és el cas de Subirats (que dona lloc a Sant Sadurní d'Anoia) o Gelida i d'altres s'abandonen com Olèrdola. Al Vallès, segons Jaume Vilaginés (2001: 50), es produeix una situació similar de desplaçament de la població cap a la plana la qual cosa explicaria el desdoblament toponímic de Martorelles d'Amunt - Martorelles d'Avall, Lliçà d'Amunt - Lliçà d'Avall, o Corró d'Amunt - Corró d'Avall.

- Els pobles de sagrera que apareixen entre els anys 1030 i 1100 se situen al voltant d'esglésies. Alguns exemples els trobem a Lliçà d'Amunt, Montornès, Palau-solità, Polinyà, Premià de Dalt, Santa Maria de Palautordera, Sant Boi de Llobregat, Sant Joan de Mediona,

Sant Just Desvern, Argentona, Olesa de Montserrat o el barri de la Sagrera de Barcelona. Aquest patró de poblament també decau davant del potencial de les viles mercat, les viles franques i les viles noves.

Figura 4.6. Ermita romànica de Sant Jaume, al pla homònim, associada al conjunt castral de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat). La fotografia és de l'Arxiu Albert Bastardes i probablement és d'inici del segle XX, quan la muntanya, actualment forestal, encara conservava les feixes i les restes de l'ermita i el castell eren més consistents. Font: Giralt i Salrach (2004: Vol.II, 589).

- Les viles mercat, algunes d'herència antiga com la Granada i Martorell, que a partir del segle XI es desenvolupen en gran manera al voltant d'una plaça o d'un camí. Són d'aquest tipus Granollers, Caldes de Montbui, Cardedeu, Vilamajor, Montornès, Sant Celoni, Sabadell, la Llacuna, l'Arboç i Badalona.
- Les viles franques i les viles noves que proliferen entre els segles XII i XIII i constitueixen exemples de planificació del territori. La donació de privilegis sobre un lloc habitat i central acostuma a ser el factor determinant per al naixement d'una d'aquestes viles. Exemples d'aquest tipus de viles són Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú, Vilanova de Terrassa, o Calella del Maresme.
- Finalment, es distingeixen els nuclis nascuts al voltant d'una font o deu d'aigua i els nascuts d'una confluència de camins. Dins el grup dels pobles font s'inclouen la Garriga, Caldes de Montbui, Caldes d'Estrac, o Sant Quintí de Mediona. Dins el segon grup hi ha l'Hospitalet de Llobregat i Olesa de Bonesvalls (on hi havia un hospital), Oleseta i possiblement també l'Ordal (nascuts a redós d'un hostal).

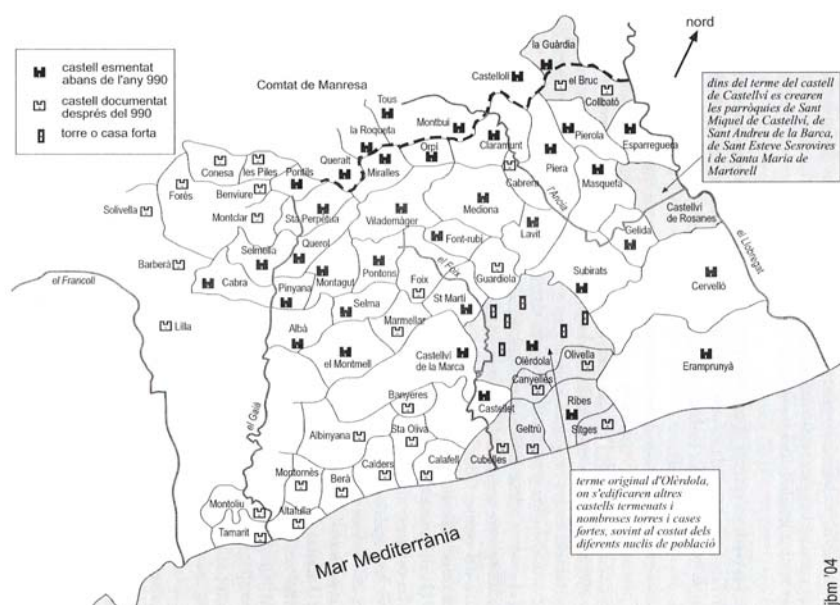

Figura 4.7. Termes castrals al Penedès a l'alta edat mitjana, en una organització pròpia d'un país de marca. Font: Bolòs (2004: 75), a partir de Batet (1996).

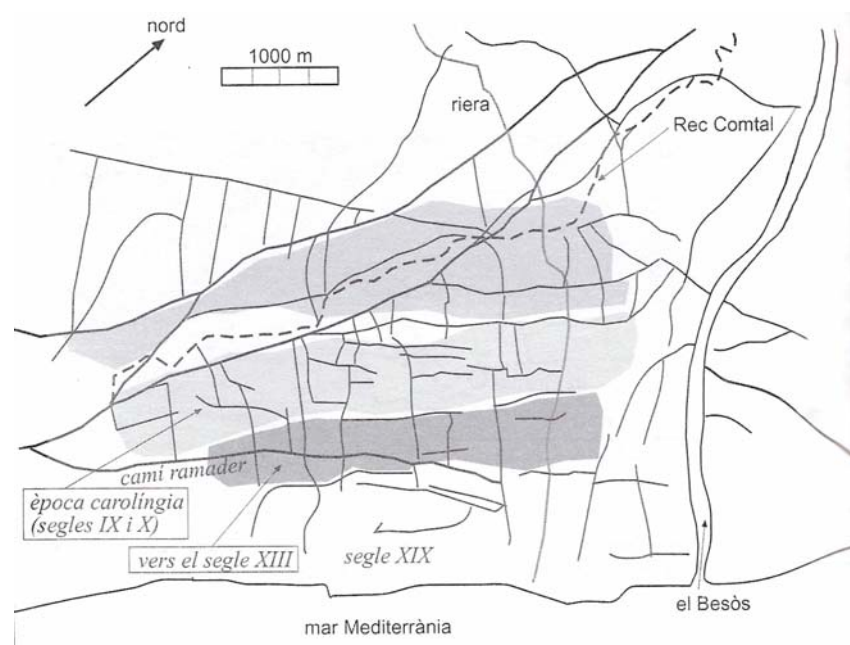

Figura 4.8. Fases successives d'ocupació del delta del Besòs (Barcelonès), a mesura que la ratlla del mar va anar retrocedint i s'anaren creant nous camps de conreu. Font: Bolòs (2004: 310), a partir de Palet (1997).

Entre tots aquests pobles i viles sobresurt en gran manera la ciutat de Barcelona que vers l'any 1000 ja és percebuda com a centre neuràlgic. Durant els segles XI i XII es densifica l'interior de la ciutat romana i els antics edificis eclesiàstics i aristocràtics es substitueixen per edificis romànics. A l'exterior associat al mercat del Mercadal (a l'actual plaça de l'Àngel, antiga plaça del Blat, porta d'entrada per llevant al recinte emmurallat romà) es forma el barri de Santa Maria del Mar (inicialment Santa Maria de les Arenes). Altres barris són Santa Maria del Pi, Vilanova de Sant Pere, Sant Martí de Provençals,

Sant Pau del Camp, Vilanova dels Arcs. Com a conseqüència de l'expansió dels ravals, vers els anys 1260 i següents, es construeix una muralla nova que els encercla (muralla de Jaume I). Als segles XIV i XV s'enderroca la muralla romana i el recinte s'amplia més enllà de la Rambla (muralla de Pere III) per encabir-hi una àrea perifèrica poc urbanitzada (el Raval). En aquest moment el teixit urbà confereix una imatge de ciutat pròspera amb una intensa activitat comercial i manufacturera. Els ciutadans de Barcelona comencen a comprar propietats agrícoles al Pla de Barcelona, al Delta del Llobregat i al Baix Maresme que es dediquen a produir vi per al mercat urbà.

Figura 4.9. Quatre poblacions que se suposa que tenen un origen històric en base a una sagrera medieval. D'esquerra a dreta: Sant Joan de Mediona (Alt Penedès), Sant Just Desvern (Baix Llobregat), Santa Eulàlia de Ronçana (Vallès Oriental) i Santa Maria de Palautordera (Vallès Oriental). Redibuixat sobre ortofotomapes actuals de l'ICC a partir de Bolòs (2004; 2006).

Més enllà dels assentaments urbans, l'antic mosaic agrícola a partir del segle XII es transforma amb l'expansió dels masos. Aquestes noves explotacions agrícoles disposen d'un espai de residència amb una peça de terra per al pagès i d'un conjunt de terres (d'1, 2 o 3 mujades) destinades a produir bàsicament cereals panificables, vi i oli per al comerç. En aquestes explotacions hi viu generalment una família però en d'altres se n'agrupen varies fins al punt de conformar una petita unitat de poblament closa. Aquests masos poden tenir o no una torre i conviuen amb d'altres construccions aïllades com ara masoveries, masets o simples habitatges.

Possiblement durant els segles XIII, XIV i XV, com a conseqüència d'un canvi en el sistema d'explotació del bestiar, les terres del Penedès, Garraf i Vallès es converteixen en pastures d'hivern o en llocs de pas de bestiar per a les carnisseries de Barcelona. Aquest moviment de bestiar afavoreix, per exemple, la fira ramadera de Vilafranca del Penedès per Sant Lluç (1316). Un cas particular són les pastures del Delta del Llobregat en aquest sentit el nom del Prat del Llobregat és molt revelador. Segons Jaume Codina durant aquest moment hi hagué conflictes constants entre els pagesos deltaics que procuraven obtenir camps i les carnisseries barcelonines que pretenien mantenir les pastures. Aquesta àrea és en aquesta època una immensa superfície aprofitada per a usos ramaders; l'agricultura hi era difícil i secanera. Les comunitats del Prat i de Provençana (denominació històrica de l'Hospitalet de Llobregat que incloïa també tota la superfície actual de la Zona Franca) vivien de manera precària.

Aquesta dinàmica agrària, conjuntament amb el consum de fusta per a generar energia o per a la construcció, continua amb el procés de desforestació. D'aquest procés queden al marge determinats boscos mantinguts pel domini senyorial o comtal, cas de determinades masses forestals del Montseny.

Figura 4.10. Vilanova i la Geltrú, Garraf, té un origen medieval mixt. D'una banda, la Vilanova de Cubelles, a ponent. De l'altra, la Geltrú, d'origen castral, a llevant. Ambdues poblacions estaven separades per la riera. Plànol dels dos assentaments originals redibuixat sobre ortofotomapes actuals de l'ICC.

Arreu de l'àmbit territorial l'aprofitament de l'aigua de rius i torrents fou prioritari per a l'agricultura però, també, per a generar energia (molins hidràulics). Al Pla de Barcelona hi ha un exemple destacat d'aquestes obres de canalització que és el Rec Comtal. La iniciativa d'obrir aquest canal, que potser aprofita una infraestructura romana, s'atribueix al comte Miró (947-966). El topònim Rec Comtal no apareix fins a finals del segle XI en temps de Ramon Berenguer I (1035-1076). Sembla que el traçat original tenia uns 10 km i arribava fins a la ciutat medieval com ho testimonia el nom del carrer Regomir (Rec de Mir). Aquesta infraestructura perdura en ús fins al segle XIX.

Figura 4.11. La conformació de les trames de la Barcelona medieval, que encerclen el primitiu recinte romà. En primer terme, els ravals extramurs de l'alta edat mitjana. En segon terme, l'encerclament de la muralla jaumina, vers 1250, que reclus els primers ravals. Font: Garcia Espuche et al. (1994: 67).

4.5. El paisatge després de la crisi

La successió de guerres, pestes, fams, plagues, terratrèmols i brots de violència dels segles XIV i XV provoca una davallada de la densitat de poblament. Els barris dels assentaments urbans queden mig buits i al camp per tot arreu es troben masos ròncs. Els efectes sobre el consum i la producció i la conjuntura politico-econòmica dels segles XVI i XVII dificulta una recuperació dels nivells d'abans de la crisi cosa que incideix en el paisatge.

A la franja costanera destaca el paisatge de la vinya que es manté del període anterior amb una producció destinada tant al comerç exterior com al mercat de Barcelona. Pere Gil (1599 [reed.2003]: 242), en la primera geografia coneguda de Catalunya, ressalta que «En Mataró se fan excellents vins clarets; en Sitjas y Vilanova excellent Malvesia»: Garcia Espuche (1998) remarca l'absència del bosc als voltants de Mataró, Sitges, Cubelles, Ribes i Vilanova i la Geltrú; se sap que també es produiria una situació semblant a d'altres indrets de la costa com ara, per exemple, als voltants de la cartoixa de Montalegre (Tiana). Per aquest període, a la costa el paisatge agrícola predomina més que no pas el paisatge forestal. Aquesta realitat contrasta amb el rerepaís on succeiria tot el contrari degut a unes pràctiques agrícoles menys intensives.

Pel que fa al paisatge agrari del Vallès i el Penedès, a partir del segle XVI, es produeix un fenomen de concentració parcel·laria. Les famílies pageses benestants compren camps abandonats fins al punt que per terme mitjà un mas passa a explotar la terra de tres o cinc masos antics. La modelació

agrària no canvia però el nombre de construccions aïllades disminueix. Aquesta transformació porta associada la proliferació (de nova planta o per reforma) del mas de tres cossos amb la sala central (a la planta pis) que constitueix avui la imatge que simbolitza la masia.

Figura 4.12. Quatre pous de glaç situades al Moianès, al terme de Castellterçol (Vallès Oriental). Les que estan datades pertanyen al segle XVII. Es coneixen, respectivament, com a pous de Cal Revitllat, la Ginebreda, el Prat del Pou i la Fàbrega. Font: Imatges de Feliu Añaños disponibles a <http://www.moianes.net/galeria/thumbnails.php?album=8&page=9> (Consulta 30.04.2008).

Durant aquestes centúries, tot i que en general l'extensió dels boscos augmenta, hi ha àrees que es desforesten. A la serralada de Marina i al Montseny es talen arbres per a la construcció de galeres a les drassanes de Barcelona i als marges dels camins s'eliminen els arbres per evitar l'emboscament de bandolers. En aquest moment, al bosc proliferen els pous de neu o pous de gel. Aquestes construccions es concentren al Montseny (sobretot al pla de la Calma), al Moianès (especialment a Castellterçol), a la serra de l'Obac, i a la Serralada Litoral (Collserola, el Montnegre). Una part important d'aquesta producció de gel es portava a Barcelona però també a Mataró, Granollers, Sabadell i Terrassa.

En aquest període l'àrea urbana de Barcelona s'estabilitza i no creix més. Pràcticament el teixit urbà baixmedieval arriba sense grans canvis fins a començaments del mil set-cents; a intramurs, per exemple, la zona d'horta del Raval es manté sense urbanitzar fins a finals del XVIII. És, segons Garcia Espuche i altres (1994), una ciutat immòbil físicament però dinàmica social i econòmicament. De fet, Barcelona perd pes respecte al conjunt de Catalunya, tot i que això no vol dir que no articulés

Figura 4.13. La primera vista coneguda de la ciutat de Barcelona, de J. Hoefnagel, publicada el 1572. Es poden veure les muralles de Jaume I i de Pere III i gran part del Raval encara conreat. En primer pla, les Hortes de Sant Bertran, l'actual Poble Sec. Font: www.icc.cat (Consulta 30.04.2008).

Figura 4.14. Les muralles del flanc litoral de Barcelona, construïdes per protegir la ciutat enfront dels atacs pirates. Litografia d'inici del segle XIX de Deroy. Font: www.icc.cat (Consulta 30.04.2008).

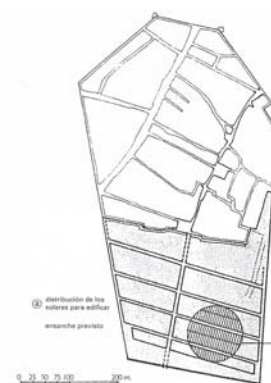

Figura 4.15. El projecte d'expansió de Mataró (Maresme) vers el mar, de 1595, símbol de la puixança de la ciutat en aquella època. Font: Garcia Espuche (1998: 51).

tenien un redreçament important a mitjan segle XVI, en especial poblacions com ara Mataró, Vilanova o Sitges, o localitats aleshores secundàries com ara Arenys de Mar, Canet, Pineda o Badalona.

el país i que no reforçés la condició de capitalitat. Convé notar que la inestabilitat general de l'edat moderna motiva el reforçament de les muralles barcelonines pel seu flanc litoral, especialment durant els regnats de Carles I i Felip II, amb l'objectiu de protegir la ciutat dels atacs pirates. El creixement d'estructures defensives contra els pirates també va afectar altres indrets de la costa, en forma de torres de guaita com les que encara es conserven a moltes poblacions del Maresme: Montgat, el Masnou, Vilassar de Mar, Caldes d'Estrac, Santa Susanna. Moltes d'elles posteriorment varen portar a l'establiment d'una casa, quan la situació d'inseguretat cessa, i per això sovint avui dia se'ns presenten adossades a una masia.

Pel que fa a les ciutats properes a Barcelona, a partir sobretot dels estudis de Garcia Espuche (1998), se sap que

Sabadell, Olesa, Esparreguera o Terrassa van créixer a causa d'un increment de l'activitat industrial. Mataró, al seu torn, experimentà un imponent creixement i de fet s'hi arribà a plantejar un projecte d'eixample a la part de la vora de mar per tal que l'expansió es dugués a terme de forma controlada. A Vilanova i la Geltrú també es donà aleshores una notable expansió urbana en direcció al mar. Tot plegat fa pensar que la puixança del litoral degué ser important durant la primera edat moderna malgrat els atacs piràtics, en contra del que tradicionalment s'havia sostingut. Així, bona part de la immigració francesa (occitana) que se sap que es produí en tota aquesta època no només anà a parar al camp –destinació que es pressuposava que havia dominat aquest corrent migratori conegut i estudiat des de fa dècades–, sinó també a les trames urbanes.

4.6. El paisatge de l'expansió

El segle XVIII va ser un període d'expansió de l'agricultura i de l'activitat artesanal la qual cosa comporta canvis en la fesomia del mosaic agroforestal i de les trames urbanes. Moltes àrees s'especialitzen a nivell agrícola (vinya, regadiu) i l'activitat artesanal (tèxtil) es dispersa.

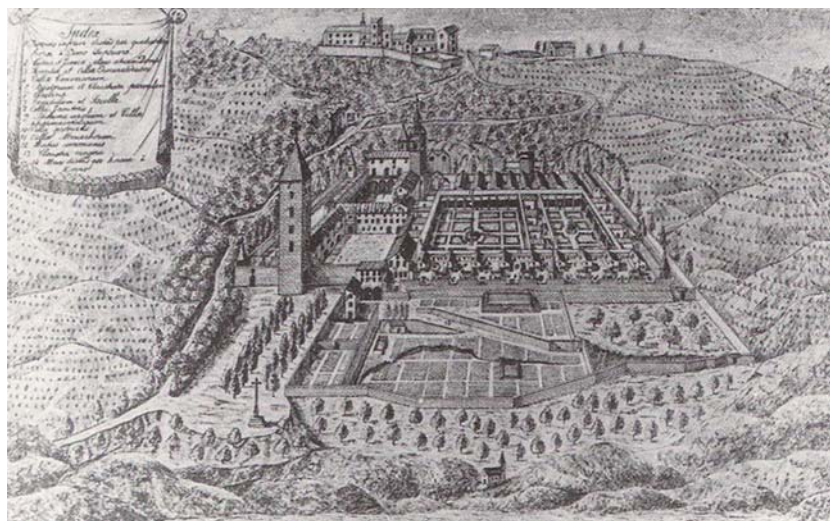

Figura 4.16. Gravats que representen les muntanyes de la Conreria, al Baix Maresme, a la segona meitat del segle XVIII. Els vessants es presenten plens a vessar de vinyes. Font: Equipo de Geografía del Paisaje (1975: 24).

Els testimonis dels nombrosos viatgers del mil set-cents que transiten pel que actualment és la Regió Metropolitana ens parlen d'una transformació fenomenal, en especial en forma d'una disminució radical de la cobertura forestal i dels erms per tal de plantar-hi conreus, sobretot vinya. Aquesta disminució es produeix pertot, tant als costers com a les planes, en forma d'artigatges i rompudes. L'expansió de la vinya al XVIII és sensacional, trencant el tradicional equilibri de la tríada mediterrània

secanera i sembla estar molt relacionada amb l'extensió d'una innovació: l'aiguardent. Aquest producte permet el tragí i el comerç per a l'exportació cosa que amb el vi era impossible perquè es malmetia per les condicions lamentables del sistema de transports de l'època. Cal no perdre de vista que des del 1778 l'activitat comercial entre Catalunya i Amèrica era permesa sense impediments, cosa que esperonà la producció agrària catalana. En paraules de Pierre Vilar (1964: vol. II, 142), «La vinya és evidentment als ulls dels contemporanis el conreu que caracteritza i simbolitza l'impuls del segle». Les vinyes s'expandiren, per tant, pel prelitoral, fins al moment molt blader, sobretot per l'Alt Penedès, i també per les muntanyes. D'aquesta extensió increïble de vinyes per les muntanyes durant el mil set-cents en foren conseqüència la major part dels sistemes de feixes, tines, cubes, marges i cabanes de pedra seca que resten avui a les nostres muntanyes, estiguin recobertes actualment per vegetació o no. L'augment de superfície vitícola continuà durant el segle XIX, fins al moment crític en què l'economia vitivinícola s'enfonsà, a finals del mil vuit-cents, amb l'arribada de la fil·loxera.

Més enllà de la vinya, convé dir que al XVIII es varen produir una sèrie de canvis en els conreus, per exemple amb el perfeccionament de les rotacions de cultius o amb la introducció dels llegums als cicles cerealícoles i hortícoles, cosa que va fer possible la multiplicació de les collites anuals. Al Pla de Barcelona, les millores a la infraestructura del Rec Comtal, durant el regnat de Carles III, van permetre l'extensió dels regadius i l'aparició dels prats d'indianes, a la part del baix pla, símbol de la protoindustrialització, prats que també s'estengueren per tot el migjorn de l'antic terme de l'Hospitalet (l'actual Zona Franca). Al Maresme Pierre Vilar descriu multitud de captacions d'aigua en forma de mines, sobretot per a la producció de canem amarat, també, als prats d'indianes, empena que va crear un nou paisatge de basses, safareigs i bancals de regadiu. Associat a aquest regadiu, sembla que es va produir una extensió notable dels tarongers, d'hortalisses i de maduixes, produccions orientades clarament cap al mercat urbà de Barcelona. D'aquesta manera, al segle XVIII es va començar a formar una primera agricultura periurbana de regadiu que proveïa Barcelona i que, tot incloent el Maresme, ja anava més enllà de la immediatesa del Pla de Barcelona. Tanmateix, el temps de l'agricultura periurbana pròpiament dita serien els segles següents.

Tot aquest impuls agrari del segle XVIII anava acompanyat de la construcció de noves masies i masoveries i d'un increment general del poblament rural. La puixança agrícola del segle es va manifestar amb la creació de noves unitats d'explotació pageses, que se subdividiren de les anteriors –sovint en forma de masoveries, mitjançant diferents relacions contractuals– o bé s'establiren en zones antigament forestals que per artigatge i rompudes es van convertir per a ús agrícola. Com a conseqüència, moltes de les actuals masies visibles en el territori tenen els seus fonaments en el mil set-cents.

En un altre ordre de coses, convé esmentar que l'expansió agrària generalitzada té com a conseqüència directa la disminució de la superfície forestal, que devia ser molt important si es fa

cas de les sèries de preus de la llenya i la fusta estudiades per Pierre Vilar. Segons les estimacions de Vilar, la manca de recursos forestals va provocar una pujada dels preus del 300% entre 1750 i el 1800.

Figura 4.17. Gravat de J. Rigaud que representa el setge de Barcelona de 1714, publicat el 1760. Les muralles foren parcialment destruïdes per la guerra però, a partir d'aleshores i una vegada refetes, es consideraren plaça forta, de manera que la ciutat no podia créixer més enllà. Font: «www.icc.cat» (Consulta 15.05.2008).

Figura 4.18. Plànol topogràfic de 1855 efectuat per Ildefons Cerdà, que s'emprà com a mapa de base per als projectes d'eixample del concurs de 1859. S'hi observa el perímetre militar traçat des de la plaça forta i el creixement de nuclis més enllà d'aquest perímetre. Font: «www.icc.cat» (Consulta 15.05.2008).

Pel que fa als paisatges urbans, convé centrar primer l'atenció en el cas de Barcelona. Al segle XVIII es va produir a la capital un «trencament dels equilibris», en paraules de Garcia Espuche i altres (1994). En primer terme, les imposicions militars per la derrota de 1714 implicaren la destrucció del 17% de les trames urbanes de la ciutat, l'aparició traumàtica de la Ciutadella i la construcció del barri fora muralles de la Barceloneta, amb una morfologia molt pròpia de l'època del neoclàssic i la

Il·lustració. En segon terme, a finals del segle, s'urbanitzà el Raval, propiciat a partir de l'enderrocament intern de la muralla jaumina (1775) i fruit de l'empenta general que experimenta la ciutat. El progrés barceloní també es va notar en la protoindustrialització del barri de Sant Pere, en el qual s'instal·laren manufactures i que, junt amb la Ribera, es densificà fins al capdamunt. El Cap i Casal arriba al segle XVIII amb una població molt semblant a l'assolida al segle XIV, uns 35.000 habitants, però en canvi a finals del mil set-cents ultrapassa els 110.000 habitants, de manera que en 100 anys va triplicar el seu contingent demogràfic, símptoma del desvetllament d'una ciutat que havia romàs força estable els segles anteriors. De fet, aquest auge poblacional no fou aïllat, sinó que es va inserir en una dinàmica positiva generalitzada del conjunt del país: al mil set-cents hom creu que Catalunya va multiplicar per dos la seva població en menys d'un segle (1718-1788).

El creixement dels nuclis habitats no es va circumscriure només a Barcelona, sinó que tot el Pla i els territoris immediats hi participaren: Gràcia o el Clot (el barri bulliciós, al camí de França, de l'antic terme de Sant Martí), Sant Andreu de Palomar, Esplugues de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat o Sarrià s'expandiren notablement. Al Maresme, el viatger Zamora remarcà l'aparició dels pobles desdoblats: l'antic assentament de la banda de muntanya en generava un de nou a la vora del mar, que al llarg del segle XVIII va tenir una puixança notable; aquest mateix fenomen va succeir a Montgat respecte a Tiana, al Masnou respecte a Alella, a Premià de Mar respecte a Premià de Dalt, a Vilassar de Mar respecte a Vilassar de Dalt, etc. Els barris marítims del Maresme nasqueren aleshores, expandint-se i consolidant-se com a poblacions autònomes. Al segle XIX totes aquestes poblacions assoliren la independència municipal. La concentració d'activitat als ports i barris de mar del Maresme –en especial Arenys de Mar, Canet de Mar i Mataró– produí un creixement molt notable de tot aquest sector, que mantenia lligams comercials directes amb Amèrica, i amb Barcelona a través de la carretera costanera o del cabotatge. Tot plegat, permeté l'aparició d'un model de construcció residencial luxosa, associada a la figura de l'indiano retornat de terres americanes, que donà una evident identitat al paisatge del Maresme.

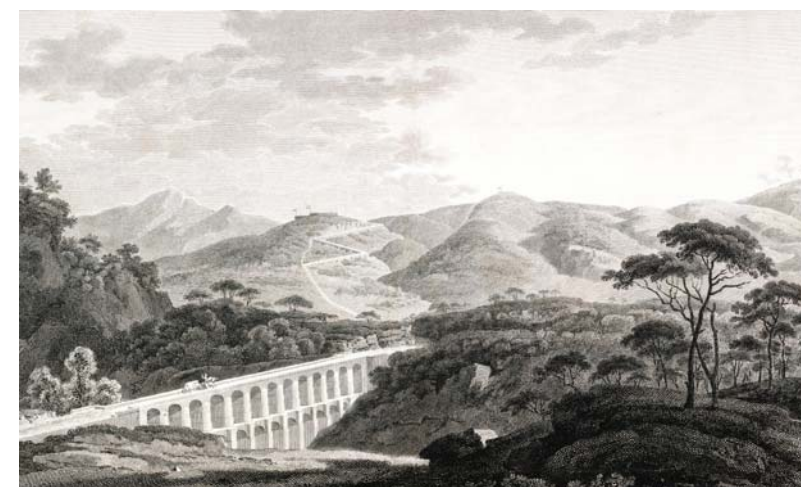

Figura 4.19. El pont del Lledoner (Cervelló i Vallirana, Baix Llobregat), en un gravat d'època de Suchet i altres, datat vers 1811. El caràcter majestuós d'aquesta infraestructura típicament il·lustrada és manifest. Font: «www.icc.cat» (Consulta 15.05.2008).

Dins del llegat paisatgístic del segle XVIII no es pot passar per alt el patrimoni construït de la Il·lustració, en especial l'inici de les obres d'una xarxa de carreteres coherent –els «caminos rectos»–, per primera vegada d'ençà l'època romana plantejada de forma sistemàtica. En el cas de la regió de Barcelona, hi haurien el pont de Carles III de Quatre Camins (entre Molins de Rei i Sant Vicenç dels Horts), una imponent infraestructura de més de 300 m inaugurada el 1761, el mateix any del reial decret que facultava la xarxa radial espanyola sortint de Madrid– que va ser destruïda per les riuades del 1971. També és de l'època el pont del Lledoner, un monumental i magnífic viaducte que encara avui és utilitzat per la carretera A-7. El traçat rectilini de la carretera d'entrada a Barcelona, des de l'actual plaça d'Espanya i fins més enllà d'Esplugues de Llobregat, tot passant per Creu Coberta, Hostafrancs, Sants, Badal i Collblanc, n'és també un llegat perceptible, que es construeix segons Tarragó (2008) per evitar les inundacions desastroses del Llobregat que afectaven la via d'entrada tradicional al Pla per la Bordeta. Les millores urbanes sovintejaven a la Barcelona del segle XVIII, per exemple amb el condicionament de l'esplanada del Born (entre la flamant Ciutadella i el que romanía de la Ribera medieval) o el millorament de la Rambla per al passeig ciutadà. A principis del segle XIX es van fer importants operacions de rectificació de carrers, obertura de vials (el carrer Princesa i Ferran) i creació i ennobliment d'espais amb edificis d'estil neoclàssic (Pla de Palau o la Rambla).

4.7. El paisatge de la industrialització

El mil vuit-cents s'inicià amb unes dècades molt convulses des del punt de vista polític en què es produeix un fet molt rellevant en l'esfera socioeconòmica: l'arribada de la màquina de vapor (la primera documentada és el 1833, al carrer de Tallers, al Raval barceloní) i la consegüent extensió del fenomen industrial basat en aquesta nova tecnologia. Mentre Barcelona no podia créixer físicament a causa de les disposicions militars (fins al 1858), la indústria s'instal·lava a les trames ja per se densificades de la Ciutat Vella i fora del perímetre militar, i fins i tot molt més enllà, en altres poblacions que no eren al Pla de Barcelona. La industrialització, al seu torn, anà acompanyada d'una urbanització espectacular de la població en forma d'enormes migracions del camp a la ciutat i per tant d'un creixement físic de les urbs, que en la segona meitat del segle XIX s'intentà canalitzar a través de múltiples plans d'eixample i al segle XX ja amb noves lògiques urbanístiques. En aquesta nova situació la millora del sistema de comunicacions fou increïble, amb l'aparició del ferrocarril, el 1848, que va revolucionar el territori i el paisatge. Finalment, la progressiva concentració de població en grans ciutats exigí irremeiablement un proveïment d'aliments en quantitats majúscules, cosa que al seu torn modificarà els paisatges agraris heretats del XVIII. L'explicació concisa de tots aquests canvis paisatgístics i també dels nous paisatges creats de bell nou en el segle XIX i començaments del XX és l'objecte de les properes pàgines.

Figura 4.20. Diverses imatges de la Colònia Güell (Santa Coloma de Cervelló, Baix Llobregat). La fàbrica fou construïda el 1890 i les diverses instal·lacions, inclosos els edificis residencials, daten de la darrera dècada del segle XIX i de l'inici del segle XX. La cripta de la colònia, de Gaudí, és Patrimoni de la Humanitat. Fonts: http://ca.wikipedia.org/wiki/Col%C3%B2nia_G%C3%BCell i <http://www.xtec.cat/crp-baixllobregat6/colonia/itinerari.htm> (Consulta 30.05.2008).

4.7.1. Les noves formes urbanes industrials

La indústria va arribar a l'actual Regió Metropolitana, com s'ha dit, el 1833. En poc menys de 20 anys Barcelona ja es coneixia com «el Manchester de Catalunya», país que hom descriu com el «Lancashire de la Península». Per tant, en dos decennis el salt que es produí fou espectacular i correlativament es transformà el paisatge, amb una explosió d'establiments industrials arreu. Les trames urbanes de la ciutat consolidada de Barcelona o de les altres ciutats de la regió no oferien al seu interior gaire espai disponible més. De fet, els enormes solars provinents de les desamortitzacions del segle s'ocuparen ràpidament, de manera que les indústries es van haver d'instal·lar en nous paquets urbans de característiques noves. Nasqué així la ciutat industrial, en aquest cas fonamentalment tèxtil, tot i que hi havia casos de metal·lúrgia, per exemple la Maquinista. Val a dir que aquesta implantació, constituïa una mena de cànon constructiu del ferro imitat per edificis molt significatius de l'època com ara el Born, la Boqueria, etc. Sigui com sigui, les morfologies característiques del període són dues:

- Els vapors estaven generalment a la vora o a l'interior de trames urbanes i van constituir grans fàbriques en què es feia ús del carbó, mitjançant una màquina de vapor, al voltant de la qual es crea tot el recinte fabril.
- Les colònies industrials eren nous assentaments disjunts del poblament tradicional, una mena de petita ciutat que girava al voltant de la fàbrica i amb habitatges de l'empresa que

ocupaven els obrers i les seves famílies. La localització de les colònies depenia de la proximitat d'un riu, ja que funcionaven amb la força generada per l'aigua.

A diferència d'altres àmbits territorials, en aquest només es troben tres colònies industrials reconeixibles com a tals: la Colònia Sedó (Esparreguera), Can Bros (Martorell) i la Colònia Güell (Santa Coloma de Cervelló), totes elles a recer del Llobregat. La Colònia Sedó és considerada la colònia industrial més gran de tot Catalunya. La Colònia Güell, al seu torn, té una gran importància patrimonial, tant per la trama urbanística de Francesc Berenguer com per la presència de la cripta dissenyada per Gaudí, declarada Patrimoni de la Humanitat.

Figura 4.21. Entrada al polígon industrial actual de la colònia Sedó, a Esparreguera (Baix Llobregat). Considerada la colònia industrial més gran de Catalunya, arribà a allotjar en el seu moment àlgid més de 2.000 treballadors. Compta amb un salt d'aigua propi al Llobregat i canalització derivada.

Figura 4.22. Vista de conjunt de la colònia industrial de Can Bros, a Martorell (Baix Llobregat). A diferència de la Colònia Güell, Can Bros ha patit un procés de degradació després de l'obsolescència de la fàbrica que en motivà l'origen.

Pel que fa als vapors, la seva importància era molt destacable en el paisatge industrial de Barcelona, Terrassa o Sabadell. A Barcelona, abans de la construcció de l'Eixample, atapeeixen la Ciutat Vella i s'instal·len a les poblacions situades més enllà del perímetre militar, en especial Sants (l'Espanya Industrial fou el recinte industrial més gran d'Espanya), Gràcia (que va multiplicar diverses vegades al llarg del XIX la seva població i la seva trama urbana, fins esdevenir municipi independent el 1850, condició que va mantenir durant mig segle) i Sant Martí de Provençals, sobretot el Poblenou, amb conjunts com el de Can Ricart, d'innegable vàlua paisatgística i un dels escassos conjunts industrials històrics que resten a la Barcelona actual. Nombrosos vapors també s'adaptaren al traçat de l'Eixample, cas de Can Batlló, actualment el recinte de l'Escola Industrial. Fora de Barcelona, els vapors s'estengueren per altres poblacions, que passaren en molts casos de ser petites viles a convertir-se en veritables grans ciutats. Sabadell i Terrassa són segurament les manifestacions més evidents d'aquest canvi. Ambdues capitals vallesanes deixaren enrere un passat agrari i menestral i van esdevenir veritables ciutats de fàbriques,

sobretot vapors, els quals van tenir una forta empremta paisatgística que de fet ha arribat fins a dia d'avui. Així, magatzems, fàbriques i xemeneies formaven part de la trama urbana terrassenca i sabadellenca. El mateix gran canvi en el paisatge es produí a Vilanova i la Geltrú, a Badalona o a Mataró. En tots els casos hi hagué un creixement de trames residencials i industrials, cosa que va obligar a una planificació urbana vehiculada a través dels anomenats plans d'eixample.

Els eixamples del mil vuit-cents es poden definir com a expansions urbanes sistemàtiques en terrenys rústics que es van projectar de forma unitària per ésser construïts seqüencialment, de forma molt

diferent a com s'havia vingut practicant el creixement de la ciutat al llarg dels segles anteriors. La primera empara legal d'aquesta figura a Espanya arriba el 1864, però en el cas de Barcelona ja s'havien complert totes les fases prèvies sense marc legal regulador. Abans de la construcció de l'Eixample es produí un procés de densificació de la Ciutat Vella, de creixement de l'edificació en alçada, especialment a la zona del Raval, i d'empitjorament de les condicions higièniques i d'habitabilitat urbana. Com a conseqüència, el 1854 s'enderrocaren les muralles de Barcelona i s'iniciaren els tràmits per eixamplar la ciutat. L'Eixample es va idear com la solució a aquests problemes, iniciada amb l'aprovació del Pla Cerdà el 1859, que pretenia urbanitzar uns 20 km², dels quals se n'arriben a fer 12. La importància de l'Eixample Cerdà en el paisatge barceloní és fonamental en tant que el dota d'una forta identitat, constitueix l'element central de la ciutat i té una presència cabdal en la percepció visual de l'entramat urbà, tant des de Collserola com des de l'aire. El més substancial del llegat de Cerdà, el rigor de les traces dels carrers, s'ha mantingut fins als nostres

Figura 4.23. Sabadell i Terrassa (Vallès Occidental) concentren a la segona meitat del vuit-cents un gran nombre de vapors i esdevenen, fora de Barcelona, les grans ciutats industrioses de la regió. En primer terme, el Vapor Aymerich, Amat i Jover de Terrassa. Segonament, el Vapor Buxeda Vell de Sabadell. Ambdós conjunts han esdevingut museus –Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya i Museu de la Indústria Tèxtil Llanera de Sabadell, respectivament–, mitjançant un palès procés de patrimonialització del llegat industrial. Fonts: «www.mnactec.cat» i «http://www.sabadell.cat/Patrimoni/p/segleXIX_cat.asp» (Consulta 30.05.2008).

dies. Aquesta estructura s'ha enriquit a més amb aportacions posteriors com l'arquitectura modernista, que ha contribuït a generar un paisatge urbà de notable qualitat. I el mateix es podria dir de la presència d'indústries o de les intervencions recents, quan segueixen respectant les traces de Cerdà.

Figura 4.24. El recinte industrial de Can Ricart, en una vista històrica (del dibuixant Castelucho, vers 1880) i una fotografia actual. Constitueix un dels pocs conjunts industrials conservats que testimonien al Poble Nou de Barcelona l'antiga activitat predominant. Font: <http://www.ub.es/geocrit/b3w-598.htm> (Consulta 30.05.2008).

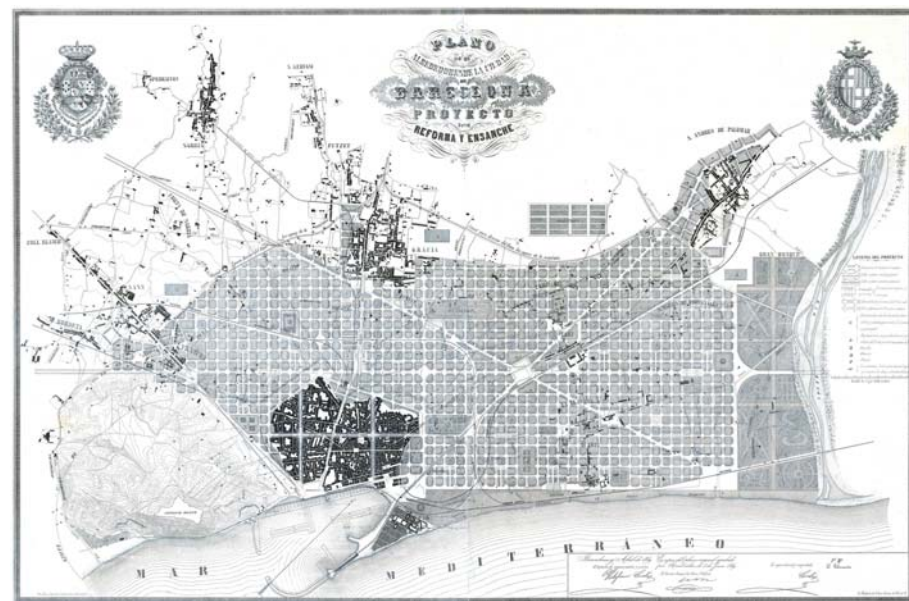

Figura 4.25. Projecte d'Eixample de Barcelona d'Ildelfons Cerdà (1859). Malgrat que no executat en la seva totalitat, l'eixample barceloní constitueix l'element central del paisatge urbà de la ciutat. Font: <www.icc.cat> (Consulta 30.05.2008)

A partir del model de l'Eixample barceloní, es van plantejar molts altres eixamples que, a partir de l'expressió emprada per Esteban (1976), es coneixen com eixamples menors. Sense la qualitat morfològica del projecte de Cerdà, representaven operacions urbanístiques de grans proporcions que implicaren la urbanització d'importants peces de sòl agrari. Amb desiguals ritmes de creixement, amb zones que no es van arribar a omplir fins a moltes dècades més tard –de fet en la major part dels casos els eixamples es van plantejar en el context de dinàmiques demogràfiques relativament modestes– i amb àrees en què es desvirtuava totalment el plànol, es conformaren unes morfologies relativament ortogonals en moltes ciutats de la regió que en l'actualitat es consideren ciutat conso-

lidada, densa i compacta. En aquestes trames s'hi instal·laren en moltes ocasions vapors. Els eixamples menors més coneguts del moment són els de Sabadell, Mataró, Terrassa, Vilanova i la Geltrú, Sant Boi de Llobregat, Santa Coloma de Gramenet i Sant Joan Despí. Les operacions més grans són l'eixample Pascual de Sabadell, amb vora 300 ha de superfície, o l'eixample Pons de Badalona, amb 225 ha. En aquests dos casos les trames urbanes originals es multiplicaren pràcticament per tres, cosa que representà un notable avanç de la urbanització associada a la dinàmica industrial.

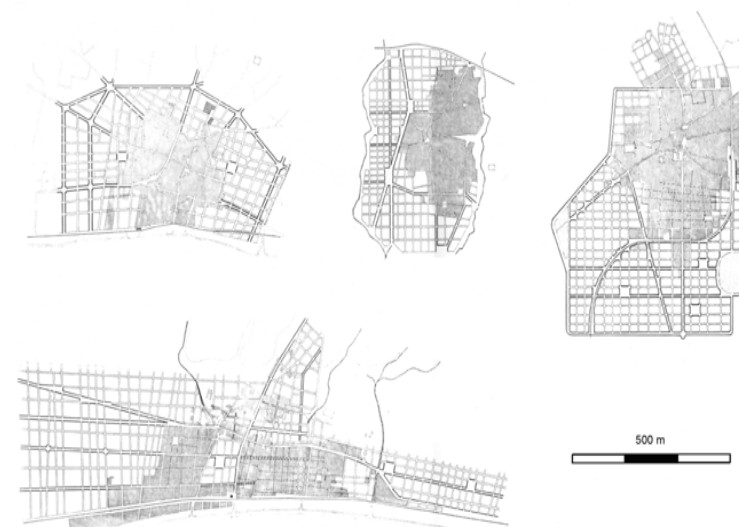

Figura 4.26. Alguns dels anomenats eixamples menors de la regió de Barcelona en una comparació a la mateixa escala. Al marge superior, d'esquerra a dreta, Mataró (d'A. de Cabañes i M. de Palau, 1878), Terrassa (de M. Coret, 1878) i Sabadell (de F. D. Molina, 1886). Al marge inferior, Badalona (de J. B. Pons, 1895). Font: García-Bellido (2004: 275).

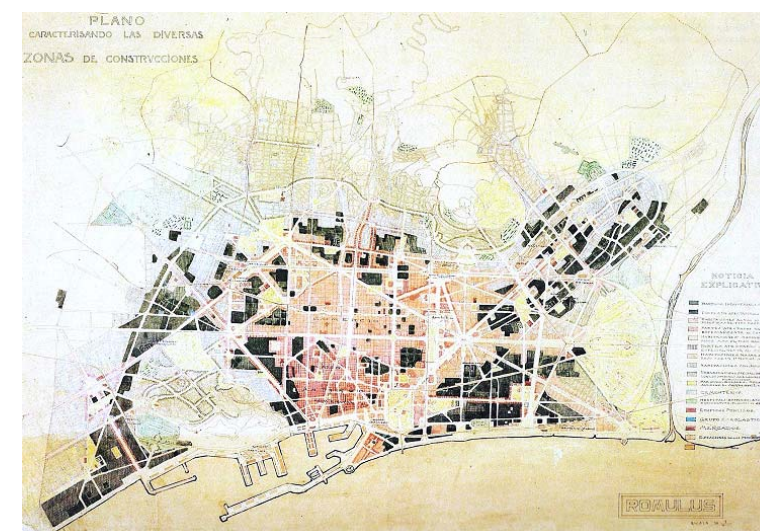

Figura 4.27. La zonificació del conegut com a Pla Jaussely (1905), símbol del nou govern de la ciutat de Barcelona sorgit a les eleccions de 1901, en què s'imposà la Lliga, i de la voluntat d'enllaçar i inserir dins les trames urbanes els municipis del Pla recentment agregats. Pretenia en bona mesura desdibuixar el llegat Cerdà. No s'aplicà. Font: Ajuntament de Barcelona (1985: p214).

Els plans d'eixample van ser progressivament substituïts al llarg del segle XX per documents més generals que ordenaven tota la ciutat (i no només la seva àrea en expansió) i el seu territori circumdant. Tanmateix, fins a la Guerra Civil espanyola (1936-1939), moment amb què es clou aquest capítol, pràcticament tots els plans aprovats o concebuts tenien com a objectiu principal el creixement de la ciutat. D'aquesta manera, les lògiques de l'expansió urbana planificada i induïda seguiran ben presents, tot i que amb morfologies urbanes certament diferents. Així, el Pla Jaussely (1905) proposava acabar d'urbanitzar tot el Pla de Barcelona, quan de fet aleshores encara no s'havien ocupat –ni de bon tros– les trames urbanes de l'Eixample Cerdà. Els altres plans d'enllaços d'aquella època i els dos documents emblemàtics de planejament metropolità de la II República, Regional Planning (1932) i Pla Macià (1934), al capdavant també projecten noves grans extensions de la ciutat, extensions que es plantejaven cada vegada més lluny i per donar servei a un creixement demogràfic molt notable.

La ciutat industrial implicava, en definitiva, un creixement constant dels teixits urbans, que vers 1956 ja ocupaven a unes 11.500 ha, mentre que a començaments del segle XIX la Ciutat Vella de Barcelona –que era el recinte urbà més extens abans de la industrialització– amb prou feines ocupava 200 ha i s'estima que vers 1800 no hi havia més de 1.000 ha urbanes a tota la regió. El Pla de Barcelona, a mitjan segle XX, ja estava pràcticament tot urbanitzat, cosa que implicà la desaparició de tots els paisatges agraris associats al Rec Comtal, que hi tenien una presència secular.

La Barcelona de finals del segle XIX i començaments del XX és, emprant el títol de la coneguda novel·la d'Eduardo Mendoza, La ciutat dels prodigis, protagonitzada pels grans esdeveniments de l'Exposició Universal de 1888 i l'Exposició Internacional de 1929. L'esplendor de l'època està relacionada amb la puixança industrial i van aparèixer, en aquest context, iniciatives de grans parcs urbans (la Ciutadella, Montjuïc); operacions de reforma sistemàtica del nucli antic; projectes i execucions de places monumentals (Catalunya, Espanya...); i corrents culturals com el modernisme o el noucentisme amb innegables conseqüències en el paisatge urbà. Les iniciatives de ciutat jardí a la part alta de la ciutat de Barcelona també s'inserien en aquesta lògica: Tibidabo, Parc Güell, etc. D'altra banda, no es pot perdre de vista que el terme municipal de la ciutat assolí en aquest moment la dimensió territorial actual, annexionant els vuit municipis del Pla entre 1897 i 1921.

De totes maneres, no ha de passar per alt que els plans d'eixample i aquestes altres operacions urbanístiques esmentades quedaren en força ocasions com a mers exercicis retòrics, i que el creixement en bosses d'urbanitzacions de característiques marginals, suburbanes o, com a mínim, no planificades, era general, en especial durant el primer terç del segle XX, període en què es produí una gran afluència demogràfica al Pla de Barcelona. Si bé molts d'aquests barris posteriorment han tingut processos de reforma i s'han dignificat, o bé han desaparegut sencers mitjançant operacions urbanístiques, molts altres encara subsisteixen, fins i tot amb densitats urbanes molt altes i morfologies molt bigarrades. És el cas, per exemple, de molts barris de l'Hospitalet de Llobregat, impulsats en bona mesura per l'arribada del ferrocarril metropolità el 1926. Més enllà dels casos de barraquisme, molt corrents al Pla de Barcelona i a la resta de ciutats industrials d'aquesta època, a poc a poc es va desvetllar un interès per la qüestió de l'habitatge i van sorgir d'aquesta manera els barris de cases barates, com ara Baró de Viver, amb dimensions molt modestes en relació amb les formes d'urbanització descontrolades.

4.7.2. El paisatge al voltant del ferrocarril

Com és sabut, el 1848 s'inaugurà la primera línia de ferrocarril de Catalunya i de la Península, entre Barcelona i Mataró, que canvia de forma radical la morfologia del front marítim d'aquesta comarca. En pocs anys es conforma l'anomenat «vuit ferroviari català» (en genial expressió del geògraf Pau Vila), que articula la regió de Barcelona, amb línies que ressegueixen paral·lelament els corredors

Figura 4.28. Pau Vila proposà a la dècada de 1930 de caracteritzar el territori de Catalunya en funció de les línies de tren i definí l'anomenat «vuit ferroviari català», que coincideix *sensu lato* amb l'actual Regió Metropolitana. Font: Vila (1937 [reed.1977]: 22).

prelitoral i litoral fins unir-se a Maçanet-Massanes i Sant Vicenç de Calders; a banda de l'esquema del «vuit català» hi hauria com a línies principals ja obertes al XIX les de Vic i Manresa. Al voltant de la xarxa ferroviària creixerien els grans nuclis industrials secundaris de la regió, definitivament articulats amb la ciutat comtal mitjançant un transport eficient i que requerien de forma imperiosa d'un bon sistema de transports per a l'èxit de les seves indústries.

Les línies de tren van reforçar les jerarquies preexistents i, al seu torn, es generaven noves morfologies urbanes lligades a aquest mitjà de transport. Són especialment importants les ciutats jardí que van començar a aparèixer aleshores, en especial per a les classes benestants (però a poc a poc s'hi

van afegir les classes mitjanes) i en bona mesura a partir d'uns ideals de nova ciutat difosos a l'època i que poc o res tindran a veure amb les ciutats jardí que s'implantaren. Més enllà de les iniciatives de ciutat jardí de Barcelona ja esmentades, la línia de ferrocarrils que travessa Collserola cap a Sabadell i Terrassa –el 1917 s'inaugura el tram del túnel per sota de Vallvidrera– donà lloc a les Planes, la Floresta, Valldoreix, Bellaterra o Mira-Sol, assentaments que responen a aquesta lògica, igual que ho fan moltes poblacions vallesanes associades als ferrocarrils cap al nord, inaugurats molt abans: Montcada (Terra Nostra/Santa Maria), Llinars, Cardedeu, la Garriga, etc. Sota aquest mateix patró es poden encabir també sectors del poble de Gelida, al Penedès, o barriades de moltes poblacions costaneres del Maresme o de Sitges o Castelldefels.

Per tot plegat, es pot dir que la consolidació de la xarxa ferroviària implica una progressiva articulació del poblament, en termes industrials, però també en la mesura que la ciutadania benestant de Barcelona impulsa ciutats jardí arreu de la Regió. El model de ciutat jardí es corresponia fonamentalment amb urbanitzacions en general de baixa densitat, sovint amb una característica aparença forestal, amb les torres per sota dels pins. Tot i que és cert que molts d'aquests conjunts de baixes densitats s'han desvirtuat amb el pas del temps, el llegat de les poblacions ara esmentades hi és encara ben palès i respon a una lògica històrica particular, força diferent, paisatgísticament parlant, del model d'urbanitzacions de baixes densitats que va aparèixer a partir dels anys 1960, amb la generalització del vehicle privat.

4.7.3. Els paisatges agraris i forestals en l'era de la industrialització

Al segle XIX els paisatges de l'actual Regió Metropolitana van assolir un caràcter industrial i urbà característic. Malgrat que el teixit urbà vers 1956 amb prou feines representava superficialment el

4% de la Regió, aquesta ja era una presència determinant des del punt de vista paisatgístic. De tota manera, convé no perdre de vista les dinàmiques dels paisatges no urbans, perquè les transformacions durant aquests 150 anys també foren moltes. Primer es tractaran els paisatges agraris i després els forestals.

A diferència de la situació actual –en què, com es veurà al proper capítol, els espais agraris amb prou feines representen una sisena part del conjunt del territori–, al segle XIX i la primera meitat del XX tenien una dimensió notable. S'estima que els espais agraris sumaven vora 150.000 ha cap el 1850-1860 (és a dir, la meitat de l'actual Regió Metropolitana) i al voltant de les 125.000 ha segons el cadastre realitzat el 1955-1956. Globalment, el balanç de superfície agrària d'aquest període d'un segle (~1850-1955) indica un cert continuisme, amb una lleugera disminució que sobretot es degué a l'abandonament d'espais marginals de muntanya i a una certa reculada, ja, en els entorns periurbans, sobretot al Pla de Barcelona. Ara bé, aquesta estabilitat en termes generals de la superfície agrària amaga uns canvis paisatgístics espectaculars. En efecte, al llarg del segle XIX i de la primera meitat del XX se succeïren canvis constants en les cobertes agràries del sòl que s'explicaran a continuació.

Figura 4.29. Els vessants del terme d'Ullastrell (Vallès Occidental) recoberts de vinya a la dècada de 1950. Després de la fil·loxera, la vinya al Vallès Occidental encara tingué una forta presència fins a passada la Guerra Civil. Avui dia hi és pràcticament absent. Font: Memòria del *Plan General de Ordenación de la Provincia de Barcelona* de 1959 (s.p.).

Durant el mil vuit-cents es va produir una puixança explosiva de la vinya: el 1889 pràcticament 85.000 ha de la Regió eren vinyes, cosa que representa més de la meitat de la superfície agrària total –i això que el 1889 ja es trobava una important part de la superfície vitícola infestada per la fil·loxera. Al llarg del segle XIX la vinya guanyà espai a boscos i erms, i fins i tot a molts camps de cereals en zones planeres, per exemple en terres vallesanes. Durant una quinzena d'anys França estava infestada per la fil·loxera mentre Catalunya n'estava lliure, provocant una alça de preus per la caiguda de la producció francesa. Això va promoure una empenta increïble de la vinya i una acumulació de riquesa sense precedents. És el moment de la febre d'or, que es trencà en el moment que la fil·loxera va creuar la frontera i destruï els vinyars de la Regió: venint del nord, el 1882 va travessar la Tordera, el 1886 arribà al Penedès i el 1890 al Garraf.

Figura 4.30. Mapa de l'àrea regada originalment pel canal de la Infanta Carlota, de Mariano Tomàs i Barba (1908). La inauguració d'aquesta infraestructura el 1819 implicà una transformació enorme del paisatge de la zona. Actualment només petits retalls agraris dels termes de Molins, Sant Feliu i Sant Joan (Baix Llobregat) se'n segueixen beneficiant. Font: «www.icc.cat» (Consulta 15.06.2008).

Al segle XIX, les excepcions a aquest monocultiu vitícola eren sobretot els paisatges agraris periurbans situats al voltant de Barcelona. L'agricultura de regadiu i hortalisses en fresc orientada a Barcelona experimentava aleshores una puixança molt notable, relacionada sobretot amb el fet que la capital va multiplicar per cinc la seva població (a finals del segle XVIII Barcelona tenia poc més de 100.000 habitants i a finals del segle XIX superava el mig milió) i per tant s'imposava la necessitat d'un proveïment urbà. En aquest cinturó periurbà, el Pla de Barcelona mantenia una funció primordial, per bé que l'Eixample de Cerdà, com s'ha vist, implicava la seva desaparició a mesura que s'hi van anar obrint els carrers. També s'incorporaren al cinturó agrícola periurbà la Vall Baixa del Llobregat (on s'hi plantaven fruiterars) i el Delta del Llobregat (amb predomini de l'horta), la intensificació agrícola dels quals anava lligada amb l'obertura dels canals de reg de la Infanta Carlota (1819) i de la Dreta del Llobregat (inauguració inicial el 1858 i definitiva el 1885), per bé que en el cas del Delta del Llobregat l'expansió del reg es produí sobretot al segle XX. El Maresme tenia una funció similar de proveïment urbà, amb la producció de taronges, patates i hortalisses orientades cap a Barcelona i fins i tot cap a l'exportació. El Vallès Oriental sembla que quedà una mica al marge de tota aquesta situació, amb els cereals i els farratges com a conreus predominants i una gran importància de la cabana ramadera que no es va donar a la resta de la Regió. Com a conclusió global dels paisatges agraris de la Regió al segle XIX, es pot dir que ja manifestaven un trencament absolut amb la lògica de la tríada mediterrània secanera que havia arribat fins al segle XVIII. Els paisatges agraris a partir del mil vuit-cents són, per tant, uns nous paisatges que poc o res tenen a veure amb la situació anterior.

A la primera meitat del segle XX l'agricultura de la Regió experimentà canvis radicals. Per començar, per la reculada vitivinícola general, a causa de la incidència de la fil·loxera, que va arribar-hi vers 1882 i atacà el Penedès, el cor vitícola de la regió, a la segona meitat de la dècada del 1880. Si bé localment la crisi vitícola se supera amb replantacions de vinyes o amb un canvi d'estratègia produc-

Figura 4.31. Les obres d'impermeabilització del pantà de Foix (Castellet i la Gornal, Alt Penedès), a finals de la dècada de 1920. L'embassament fou ideat per regar l'horta de Vilanova a l'inici del segle XX, tot i que el substrat càrstic motivà que s'hagués de replantejar el projecte durant el llarg procés constructiu que es prolongà per més de dues dècades. Font: Pomés i Barriendos (2002: 69).

tiva –per exemple, mitjançant l'aposta per la individualitat (Alella) o bé a través del canvi de producció, del vi al cava (Penedès, sobretot l'entorn de Sant Sadurní d'Anoia)–, se sap que a causa de la fil·loxera es produí en el territori un abandonament general de moltes terres marginals que s'havien colonitzat in extremis per aprofitar la puixança comercial de finals del XIX i, alhora, una certa substitució de conreus. Quant a la substitució, a l'inici del segle XX les muntanyes del Baix Llobregat passaren d'un predomini de la vinya a un predomini de fruiters de secà (cirerers i presseguers sobretot, però també garrofers) i a la plana de Vilanova i la Geltrú es va planificar, mitjançant el pantà de Foix, un canvi majúscul: passar d'un paisatge de vinyes a un d'hortalisses de regadiu. El fracàs del pantà, tanmateix, va impedir que això s'esdevingués com s'havia planificat, almenys fins a mitjan del segle XX, i de fet va motivar el manteniment de part de la costa compresa entre Cunit i Vilanova com una àrea de maresmes i aiguamolls, que es conservaren fins fa escasses dècades. Pel que fa als abandonaments, se sap que foren especialment crus a les muntanyes; els paisatges forestals actuals amb presència d'elements construïts (feixes de pedra seca, cabanes, cups...) en són la conseqüència directa.

Ara bé, el que va ser realment significatiu a la primera meitat del segle XX a efectes agraris fou l'esplendor de l'agricultura periurbana, articulada al voltant de Barcelona i també orientada a l'exportació. Es tracta d'una agricultura molt intensiva i productiva que era en bona mesura possible gràcies a la tecnologia industrial (adobs, motors d'extracció d'aigües, els primers tractors...). Va ser l'època daurada del Delta del Llobregat, una vegada s'hi consolidà el regadiu –el descobriment de les aigües freàtiques va ser un fet fonamental–, es produí un cert canvi de mans en la propietat –molts masovers van poder comprar la terra aleshores– i es van dessecar moltes maresmes; les imatges de trens i carros carregats d'enciams, carxofes i fruites que sortien del Delta sintetitzen

excel·lentment l'embat d'aquesta activitat. L'esplendor agrari també s'estengué al Maresme, en aquest cas sobretot amb l'expansió del conreu de la patata (les famoses Mataró Potatoes) però també amb els enciams, produccions capdavanteres a les quals es va sumar, a la dècada de 1930, la flor ornamental. La puixança del Maresme va ser possible mercès a la generalització dels motors elèctrics d'extracció d'aigües, que es va produir durant l'època de la primera guerra mundial, i a l'empenta d'una part de la pagesia que, gràcies als notables beneficis, amplia les explotacions tot adquirint sectors d'antigues finques de secà que els grans propietaris no són capaços de posar en regadiu. En el cas del Vallès Oriental, del Baix Vallès i del Montseny, el canvi fonamental rau en l'extensió de la moda del consum de la llet a la ciutat de Barcelona, que provocà una progressiva orientació d'aquests territoris cap a les granges ramaderes de llet, que necessitaven camps de farratges i pastures, cosa que va esperonar el canvi en el paisatge. El primer terç del segle XX es considera el moment esplendorós de l'agricultura periurbana de la Regió, el consum de la qual es produïa a la capital, però també a l'estranger. Aquest període quedà truncat per la Guerra Civil, després de la qual es va encetar una autarquia que interrompé l'exportació i obligà a una reorientació de les produccions. Després, a partir de 1960, l'agricultura a la Regió de Barcelona va començar a decaure pel que fa a l'extensió, com es veurà en propers capítols, i alhora es produïren nombrosos canvis en les cobertes del sòl.

Pel que fa als boscos, al segle XIX i a la primera meitat del XX, la màxima expansió històrica de l'agricultura coincidint amb la forta pressió existent sobre els productes forestals (carboneig, cerca de llenya, necessitats industrials, construcció de cases, etc.) va motivar que durant aquests 150 anys la superfície forestal estigués en mínims històrics. Les imatges de l'època mostren que molts espais que actualment són boscos (al Montseny, a les Muntanyes d'Ordal, a Collserola, etc.) estaven aleshores gairebé completament pelats, de manera que tenien una aparença de pradell i no hi havia ni màquies ni boscos; en aquest temps, fins als cims de les muntanyes més altes es documenta la presència d'activitats agràries i ramaderes, com per exemple posà de manifest de forma excepcional el geògraf Salvador Llobet en la seva tesi doctoral sobre el Montseny publicada el 1947. La fil·loxera va provocar, com hem vist, que s'abandonessin terres marginals de muntanya o piemonts, per exemple al Vallès, on es plantaren pinedes en antigues vinyes –pinedes que després, a les fal·des de Sant Llorenç o Bertí, serien convertides en urbanitzacions.

A més, amb la industrialització es produïren canvis en la composició dels forests segons la demanda de les fàbriques. En aquest sentit, la necessitat de suro per a la fabricació de taps per part de la indústria gironina va provocar que al Montnegre o al Montseny s'expandís la superfície de sureres. Alhora, la indústria paperera demandava arbres de creixement ràpid i es van començar a plantar pollancredes a la conca de la Tordera, per exemple al Baix Montseny.

Figura 4.32. Un camp de patates primerenques a Calella (Maresme), en una imatge de l'Arxiu Catalunya, probablement de després de la Guerra Civil, quan encara es mantingué el conreu de les *Mataró Potatoes* durant un temps, tot i que ja no per a la seva exportació massiva. Font: Solé Sabarís (1958, vol. I: 414).

Figura 4.33. L'agricultura estigué present al Montseny, tot i que en l'actualitat hi sigui pràcticament absent. A la imatge, camps al fons de la vall de Santa Fe (Fogars de Montclús, Vallès Oriental), probablement vers els anys 1950, en una zona avui esdevinguda una fageda ininterrompuda. La foto és de Sirera-Jené i en ella també es pot notar com els boscos estaven molt més aclarits que no pas ara. Font: Solé Sabarís (1958, vol. I: 115).

A mesura que la pressió rural declinava i s'abandonaven espais agraris marginals, la superfície forestal va anar augmentant, a poc a poc, però de forma sostinguda. L'excepció a l'expansió forestal seria la Guerra Civil i el període autàrquic posterior, en què es recuperà momentàniament l'explotació intensiva del bosc per les necessitats de combustible de la població urbana, fet molt ben documentat en el cas de Collserola. Vers 1956, hi havia a l'actual Regió Metropolitana vora 170.000 ha de superfície forestal, mentre que l'any 2000 aquesta superfície havia pujat fins a unes 200.000 ha: la tendència és cap a un augment lent però sostingut.

4.7.4. Balanç final del període 1800-1950

El paisatge de l'actual Regió Metropolitana va arribar a la dècada de 1950 encara amb un fort component rural (agrari i forestal), tot i que la importància de l'empremta urbana i industrial començava a ser molt destacable, i sens dubte ja era determinant. Aquest moment paisatgístic fou la culminació lògica d'una llarga història del paisatge ressenyada al llarg de les darreres pàgines. Les grans transformacions que es produeixen d'aleshores ençà –extensió impressionant de la superfície urbana (que multiplicarà per cinc la superfície en menys de 50 anys), creixement lleu però mantingut de la superfície forestal i reducció estrepitosa de l'agricultura (que baixa més d'un 60%)– són una altra qüestió, a la qual se'n fa referència als capítols 5 i 9.